

Μεταφρασμένο απόσπασμα

Maike Weißflug
Hannah Arendt. Die Kunst, politisch zu denken

Matthes & Seitz Verlag, Berlin 2019
ISBN 978-3-957-57721-4

Σελ. 9-24

Μάικε Βάισπφλουγκ
Χάνα Άρεντ. Η τέχνη, του να σκέφτεται κανείς πολιτικά

Μετάφραση: Αναστασία Ζαχαροπούλου
Επιμέλεια: Αλέξανδρος Κυπριώτης

Εισαγωγή

Όποιος δεν έχει χαρακτήρα
καλώς ή κακώς πρέπει να βρει μια μέθοδο.
Αλμπέρ Καμύ, Η πτώση

Για το διάβασμα των κλασικών συγγραφέων είπε κάποτε ο Ίταλο Καλβίνο ότι «κάθε ανάγνωση [...] στην πραγματικότητα είναι ένα διάβασμα εκ νέου».¹ Η Χάννα Άρεντ ανήκει αδιαμφισβήτητα στον κύκλο των κλασικών συγγραφέων της πολιτικής ιστορίας των ιδεών, ακόμα και αν, ή ίσως θα έπρεπε να πει κανείς, ακριβώς επειδή η σκέψη της είναι κάθε άλλο παρά αδιαμφισβήτητη. Σύμφωνα με τον Καλβίνο το να αμφισβητείται κανείς είναι ακριβώς ένα γνήσιο χαρακτηριστικό γνώρισμα των κλασικών συγγραφέων. Τους τελευταίους τους αναγνωρίζει κανείς από το ότι διαρκώς προκαλούν νέες ερμηνείες –και τις παλιές, που τους περιβάλλουν σαν «ένα σύννεφο σκόνης κριτικών ομιλιών», τις αποτινάζουν.² Το έργο της Άρεντ στις όχι και τόσο πολλές δεκαετίες πρόσληψής του άφησε ήδη κάποια πράγματα να πιάσουν σκόνη –και την αποτίναξε και πάλι. Προπάντων οι παλαιότερες φάσεις της πρόσληψης της Άρεντ ανήκουν σήμερα και οι ίδιες στην ιστορία των ιδεών, όπως π.χ. η αναφορά στη θεωρία της εν όψει των δημοκρατικών επαναστάσεων του 1989 ή το επίμαχο ερώτημα ανάμεσα στη Seyla Benhabib και τον Dana Villa, αν η Άρεντ μπορεί να θεωρηθεί μεταμοντέρνα και μαχητική διανοούμενη ή αν προσανατολίζεται στη διαλογική ηθική και στη συναίνεση.³ Οι βαρυσήμαντες διαφορές μεταξύ των ερμηνειών για την Άρεντ προκύπτουν επίσης από το γεγονός ότι στις διάφορες φάσεις τέθηκαν εντελώς διαφορετικά ερωτήματα πάνω στο έργο της Άρεντ. Ένα έργο δεν κατακτά τη θέση κλασικού, με το να φτάνουμε εμείς σε ένα είδος οριστικής ερμηνείας, όπως αυτή παρουσιάζεται σε εγχειρίδια και βιβλία του δασκάλου, αλλά αντιθέτως, επειδή οι αναγνώσεις και οι δυνατότητες της ερμηνείας του δεν εξαντλούνται. Οι κλασικοί δεν κουράζονται, μπορούμε διαρκώς να τους θέτουμε καινούρια ερωτήματα και εκείνοι δεν σταματούν ποτέ να μας μιλούν. Σύμφωνα με τον Καλβίνο είναι προφανώς μάλιστα αναγκαίο να απευθύνουμε μονίμως καινούρια, συγκεκριμένα ερωτήματα σε κλασικά κείμενα και να μην κάνουμε το λάθος να τα παρατηρούμε από μια γενική, κατά κάποιον τρόπο έωλη οπτική γωνία: «για να διαβάσει κανείς τους κλασικούς, πρέπει μάλλον να ορίσει “από ποια σκοπιά” τους διαβάσει, ειδάλως το βιβλίο και ο αναγνώστης θα χαθούν σε ένα άχρονο σύννεφο».⁴ Αυτό το «από ποια σκοπιά» πηγάζει από τα ερωτήματα που προκύπτουν από τα προβλήματα του παρόντος εκείνης ή εκείνου που διαβάσει –κάτι που ωστόσο δεν πρέπει αναγκαστικά να σημαίνει και ούτε και θα έπρεπε να σημαίνει ότι ρωτούμε άμεσα για την επικαιρότητα ενός θεωρητικού, σαν να είναι μάντης, ο οποίος με έναν μαγικό τρόπο γνώριζε ήδη εδώ και πολύ καιρό τα σημερινά μας προβλήματα. Αυτό το βιβλίο επιχειρεί να δει την Άρεντ ως διανοούμενη στο πλαίσιο του δικού της δικαίου. Δεν θα έπρεπε να κάνουμε το λάθος να ασχολούμαστε με την Άρεντ, σαν να συνέβαλε σε μια ορισμένη παράδοση σκέψης ή σε μια θεωρητική δομή. Πολύ περισσότερο εγώ βλέπω τη δύναμη ή αντιστοίχως το «κλασικό» στη σκέψη της Άρεντ στο ότι αντιτάσσεται στην υπερβολικά σταθερή ενσωμάτωση σε ακαδημαϊκές συζητήσεις. Αυτός είναι ο τόπος, από τον οποίο επιθυμώ να εξετάσω εκ νέου το έργο της Χάννα Άρεντ, επειδή πιστεύω ότι από σήμερα και ακριβώς για σήμερα η συγκεκριμένη *στάση σκέψης*

[*Denkhaltung*] της Άρεντ μπορεί να γίνει παραγωγική και επιπλέον ιδιαίτερα χρήσιμη, για να συλλογιστούμε πάνω στην πολιτική του παρόντος. Το ιδιαίτερο στο έργο της Άρεντ κατά πώς το βλέπω εγώ είναι ότι εδώ δεν πρόκειται για μια θεωρία των εννοιών –ή των ορισμών– του πολιτικού καθαρά, αλλά πολύ περισσότερο για ασκήσεις σκέψης, για την προσπάθεια να κατακτηθεί στη σκέψη μια συγκεκριμένη *στάση απέναντι στον κόσμο*. Η Χάννα Άρεντ αυτή τη στάση την ονόμασε σε διάφορα σημεία, κυρίως στο *Denktagebuch* [*Ημερολόγιο σκέψεων*] και σε επιστολές, «αγάπη για τον κόσμο».

Το ιδιόρρυθμο στιλ σκέψης της Άρεντ έχει επανειλημμένως προκαλέσει το ερώτημα, τι είναι στην πραγματικότητα η ίδια –φιλόσοφος, πολιτική θεωρητικός, διανοούμενη ή κριτικός. Και πολύ συχνά προξενούσε συγχύσεις η ίδια. Όταν ο Günter Gaus στην τηλεοπτική συνέντευξη με την Άρεντ αρχίζει να μιλά για την κριτική στην έκθεσή της αναφορικά με τη δίκη του Άιχμαν, εκείνη απαντά:

«Ο τόνος είναι σε μεγάλο βαθμό ειρωνικός, φυσικά. Και αυτό είναι παντελώς αλήθεια. Ο τόνος σε αυτήν την περίπτωση είναι πραγματικά ο άνθρωπος. Όταν μου προσάπτουν ότι τάχα κατηγορήσα τον ιουδαϊκό λαό: αυτό είναι ένα κακοπροαίρετο ψέμα προπαγάνδας και τίποτε περισσότερο. Ο τόνος όμως, αυτό είναι μια ένσταση ενάντια σε εμένα, ως πρόσωπο. Ενάντια σ' αυτό εγώ δεν μπορώ να κάνω τίποτα».⁵

Με τέτοιες πολύ λακωνικές πληροφορίες η Άρεντ σίγουρα συνέβαλε, ώστε ο τρόπος της, *πώς έλεγε κάτι*, και όχι απαραίτητα αυτό που έλεγε, από τη μία προκαλούσε αξιοσημείωτο ντόρο, από την άλλη δεν έχει εξεταστεί λεπτομερώς σχεδόν καθόλου έως τώρα. Μια άλλη αιτία για το ότι η στάση σκέψης της Χάννα Άρεντ, δηλαδή το *Πώς* της σκέψης της, και η εσωτερική σύνδεση μεταξύ αυτής της στάσης και αυτού που μπορεί κανείς να κατανοεί ως πολιτική θεωρία της Άρεντ δεν έχουν τύχει προσοχής έως τώρα έγκειται ωστόσο και στον τρόπο με τον οποίο γράφεται και κατανοείται η ιστορία των ιδεών, αυτό σημαίνει πώς εμείς ερμηνεύουμε συνήθως πολιτικές θεωρίες. Το να εξετάζει κανείς μια στάση ή ένα στιλ σκέψης υπερβαίνει κατά βάση τις συνηθισμένες αντιλήψεις μας για το τι είναι γενικά μια θεωρία. Είμαστε συνηθισμένοι ως πολιτικοί θεωρητικοί να ανασυντάσσουμε συστηματικά και «λογικά» θεωρίες και το ίδιο είμαστε συνηθισμένοι ως ιστορικοί ιδεών να κατανοούμε θεωρίες συμπεραίνοντάς τες από το ιστορικό τους πλαίσιο. Ωστόσο ο τρόπος προσέγγισης της λογικής ανασύνταξης δεν λειτουργεί για μια θεωρητικό, η οποία συνειδητά δεν έχει παρουσιάσει καμία συστηματική θεωρία της πολιτικής.

Ο Tony Judt για παράδειγμα θεωρεί την Άρεντ κακή θεωρητικό αλλά εξαιρετική κριτικό. Γράφει στο βιβλίο του *Das vergessene 20. Jahrhundert* [*Ο ξεχασμένος 20ός αιώνας*] ότι η πολιτική φιλοσοφία της Άρεντ είναι πέρα για πέρα ελλιπής: «Είναι πραγματικά τόσο ασαφής και συγκεχυμένη, όσο ισχυρίζονται οι επικριτές της [...]. Κατηγορίες χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση, μοιάζουν αμβλείς, τυχαίες [...]. Οι σκέψεις της σε κάθε περίπτωση δεν είναι ξεκάθαρες».⁶ Ταυτόχρονα ωστόσο θεωρεί την Άρεντ, επειδή είναι παθιασμένη, καλή κριτικό, η οποία δε φοβάται να κρίνει και να υψώσει τη φωνή της. Παρ' όλ' αυτά κατά τη γνώμη του οι σκέψεις της Άρεντ στο σύνολό τους είναι τόσο αντιφατικές, που δεν προκύπτει εντέλει καμία καλή θεωρία από αυτές, το οποίο κατά πώς το βλέπει εκείνος σημαίνει «καμία πλήρης ερμηνεία της ύπαρξής μας».⁷ Η στάση σκέψης της Άρεντ παρουσιάζει

έτσι ομοιότητες ίσως με αυτήν του Michael Walzer, ο οποίος λέει ότι οι καλοί κριτικοί της κοινωνίας ειδικά δεν χρειάζονται καμία θεωρία για να σχηματίσουν εύστοχες αντιλήψεις, αλλά απλώς θα πρέπει να διαθέτουν τις παρακάτω τρεις αρετές: «Θάρρος, συμπόνια και καλό μάτι».⁸ Ο Walzer υποστηρίζει ότι αντίθετα μάλιστα ισχύει ότι ειδικά μια αδιάλλακτη θεωρητική δομή τυφλώνει τους κριτικούς όσον αφορά στα πραγματικά προβλήματα μιας κοινωνίας. Η Χάννα Άρεντ προβάλλει και η ίδια ένα παρόμοιο επιχείρημα. Υποστηρίζει ότι η πολιτική από την αφηρημένη σκοπιά του θεωρητικού ουσιαστικά δεν μπορεί καθόλου να γίνει κατανοητή όπως πρέπει, διότι το πολιτικό είναι η σφαίρα του φαίνεσθαι, των απόψεων και της πολλαπλότητας, την οποία μόνο από την εσωτερική οπτική γωνία μπορεί να συμπεράνει κανείς. Στον πρόλογο του *Vita activa [Η ανθρώπινη κατάσταση]* η Άρεντ γράφει ότι δεν προσπαθεί να στοχαστεί από θεωρητική, καθολική και συνεπώς από θεϊκή οπτική γωνία για λύσεις πάνω σε πολιτικά προβλήματα, όπως για το –πάντα ενεργό!– πρόβλημα της «κοινωνίας της εργασίας, της οποίας η εργασία τής τελείωσε».⁹ Κατά την ίδια το βιβλίο της παρουσιάζει πολύ περισσότερο απλώς και μόνο «μια κατανόηση των όρων, υπό τους οποίους [...] έχουν ζήσει άνθρωποι μέχρι τώρα»:

«Για όλα αυτά τα ερωτήματα, τις ανησυχίες και τα προβλήματα αυτό το βιβλίο δεν γνωρίζει καμία απάντηση. Ό,τι υπάρχει σε απάντηση δίνεται κάθε μέρα και παντού πραγματικά από ανθρώπους και στον βαθμό που θα επρόκειτο για λύσεις προβλημάτων, αυτές είναι υπόθεση της πρακτικής πολιτικής, οι οποίες εξαρτώνται και πρέπει να εξαρτώνται από τη συμφωνία πολλών ανθρώπων. Δεν είναι και δεν επιτρέπεται να είναι υπόθεση θεωρητικών προσεγγίσεων ενός μεμονωμένου ατόμου, οι οποίες δεν αντανακλούν τίποτε περισσότερο απ' την άποψη ενός ανθρώπου, σαν να έχουμε να κάνουμε γενικά με πράγματα, για τα οποία υπάρχει μόνο μία πιθανή λύση».¹⁰

Προτείνει παράλληλα μια ριζοσπαστικά διαφορετική ματιά στο πολιτικό, κατά την οποία στο επίκεντρο βρίσκεται η πολλαπλότητα των οπτικών γωνιών. Η πολιτική, κατά την Άρεντ, λαμβάνει χώρα πάντα «μεταξύ των ανθρώπων» και αυτός ο ενδιάμεσος χώρος είναι μια μόνιμη πηγή του Νέου, το οποίο έρχεται στον κόσμο, όταν συναντιούνται άτομα και οι οπτικές γωνίες τους συγκρούονται μεταξύ τους. Αυτός ο ενδιάμεσος χώρος δεν μας αφήνει, κατά την Άρεντ, να τον λαμβάνουμε υπόψη από μία προνομιούχα θέση παρατηρητών, η οποία από τον Πλάτωνα άφησε τους φιλοσόφους, εξερχόμενους από το σπήλαιο, να πατήσουν στο στερέωμα των αιώνιων ιδεών, το οποίο είναι το στρατόπεδο του φιλοσόφου: «Θα μπορούσε», γράφει στο *Ημερολόγιο σκέψεων*, «η “πολιτική φιλοσοφία” να είναι *Contradictio in adjecto*».¹¹

Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να αντιτάξει στον Tony Judt ότι η Άρεντ ήταν εντελώς συνειδητά «κακή θεωρητικός», η οποία αρνιόταν να φτιάξει μια θεωρία από πολιτική σκέψη, έτσι όπως περίπου το διατύπωσε στην τηλεοπτική συζήτηση με τον Günter Gaus: «Θέλω να βλέπω την πολιτική με μάτια, κατά κάποιον τρόπο, καθαρά από τη φιλοσοφία».¹² Η Άρεντ διαγιγνώσκει μια ανικανότητα της παράδοσης της δυτικής πολιτικής σκέψης, που ξεκινά με τον Πλάτωνα, να αντιμετωπίσει τον στρεβλό χαρακτήρα της πολιτικής.¹³ Σε αυτήν την «επαγγελματική ασθένεια των φιλοσόφων»¹⁴, οι οποίοι κατά βάση δεν έχουν εμπιστοσύνη στον κόσμο και άρα ούτε και στην πολιτική, η Άρεντ δεν θέλει «να συμβάλλει».¹⁵ Οι φιλόσοφοι, μπορεί να πει κανείς υπερβάλλοντας με τα λόγια της Άρεντ, δεν θέλουν απλώς να κατανοήσουν την πολιτική, αλλά κατά κάποιον τρόπο να την εξετάσουν από μια υψηλότερη σκοπιά

λεπτομερώς, να τη διαφωτίσουν, να την ταξινομήσουν και έτσι τελικά να την κατέχουν για πάντα. Λοιπόν είναι πραγματικά δύσκολο να φανταστεί κανείς μια φιλοσοφία, η οποία δεν αμφισβητεί τίποτα, δεν εξετάζει τίποτα λεπτομερώς, άρα: δεν είναι δύσπιστη. Διότι φιλοσοφία είναι η αναζήτηση της αλήθειας, διαφωτίζει προκαταλήψεις και πρέπει γι' αυτό να ρίχνει μια ματιά πίσω από τα πράγματα. Ακριβώς σε αυτό έγκειται, κατά πώς το βλέπει η Άρεντ, το ενυπάρχον προβληματικό, όταν πρόκειται για την πολιτική. Η πολιτική, πιστεύει η Άρεντ, μπορεί μόνο να κατανοεί ποιος εγκαταλείπει αυτό το απομονωμένο πόστο του παρατηρητή, και μαζί με αυτό την ανάγκη για απόλυτη αντικειμενικότητα, και αφήνεται στην περιπέτεια της πολλαπλότητας, των απόψεων και των φαινομένων. Υπερβάλλοντας μπορεί να πει κανείς: η Άρεντ δυσπιστεί όχι απέναντι στον κόσμο αλλά απέναντι στις θεωρίες. Όταν η Άρεντ μιλά για θεωρίες –και αυτό το κάνει συχνά με υποτιμητικό τρόπο– δεν εννοεί ωστόσο τη δραστηριότητα της σκέψης: «Ποιο είναι το αντικείμενο της σκέψης μας; Η εμπειρία! Τίποτε άλλο! Και όταν χάνουμε το έδαφος της εμπειρίας, τότε καταλήγουμε σε όλα τα πιθανά είδη θεωρίας».¹⁶

Για την Άρεντ η αποστολή της φιλοσοφίας δεν είναι ούτε να δίνει στο πράττειν [Handeln] ηθικές κατευθυντήριες γραμμές ή μια δικαιολογία, ούτε να ελέγχει την πολιτική. Η Άρεντ φαίνεται ωστόσο να μας λέει επίσης ότι θα έπρεπε πολύ περισσότερο να μάθουμε να εμπιστευόμαστε ότι το αντίδοτο ενάντια στο πολιτικό κακό δεν μπορεί να αναζητηθεί στη θεωρία παρά μόνο στο πράττειν και στο συνομιλείν [Miteinander-Sprechen]. Στα μάτια της Άρεντ είναι επινόηση των φιλοσόφων το να μεταβιβάζεται η αναγκαιότητα της δικαιολόγησης από τον τομέα της πολιτικής, δηλαδή του πράττειν, στον τομέα της φιλοσοφίας:

«Η κριτική σκέψη και άρα η σκέψη ως αποφασιστικός παράγοντας στη δημόσια ζωή της πολιτικής όπως και των επιστημών δημιουργήθηκε, όταν ο Πλάτωνας κατηγόρησε τους προγενέστερους του ότι δεν ήξεραν [...] να λογοδοτούν. Αυτή η λογοδοσία πάλι ήταν αρχικά πολιτική –ήταν αυτό που οι Αθηναίοι και μόνον αυτοί απαιτούσαν από τους πολιτικούς τους. Η σκέψη στη συνέχεια απαιτούσε από τον ίδιο της τον εαυτό αυτή τη λογοδοσία σε διάλογο με τον ίδιο της τον εαυτό».¹⁷

Η σκέψη της Άρεντ αφορά απεναντίας στην επανασύνδεση του σκέπτεσθαι [Denken] με τον πραγματικό κόσμο, με τους πολύπλοκους δρόμους του πολιτικού πράττειν, στις συγκεκριμένες εμπειρίες. Αυτό που εμείς βρίσκουμε στην Άρεντ δεν είναι μια λογική, συστηματική θεωρία της πολιτικής –τουλάχιστον αυτή είναι η δική μου πρόταση, να μη τη διαβάζουμε έτσι–, αλλά πολύ περισσότερο το αποδεικτικό στοιχείο μιας συγκεκριμένης στάσης, μια εξάσκηση στην τέχνη του να αντιμετωπίζει κανείς το «στραβό ξύλο της ανθρωπότητας», όπως το κατονόμασε αυτό κάποτε ο Isaiah Berlin παραπέμποντας στον Καντ.¹⁸ Η πολιτική σκέψη της Χάννα Άρεντ μπορεί λοιπόν να γίνει κατανοητή –απολύτως με την έννοια που της προσδίδει ο Βίτγκενστάιν– ως κάτι θεραπευτικό. Είναι μια πρόταση θεραπείας για την πολιτική φιλοσοφία και ένα κάλεσμα, να κρατούμε μια άλλη στάση στους συλλογισμούς μας πάνω στην πολιτική.

Όμως ποιες είναι οι πηγές της Άρεντ για ένα άλλο σκέπτεσθαι, το οποίο είναι λιγότερο επιρρεπές στην επαγγελματική ασθένεια των φιλοσόφων; Στα προσχέδια για μία «Εισαγωγή στην πολιτική», την οποία σχεδίαζε αλλά ουδέποτε ολοκλήρωσε, η ίδια η Άρεντ αναρωτιέται: «Ποιος θα μας δώσει πληροφορίες – αν όχι οι φιλόσοφοι;»¹⁹ Στη θέση της κλασικής θεωρητικής εργασίας εμφανίζεται στην Άρεντ η αντιπαράθεση όρων με μια –στην Άρεντ συχνά

αφηγηματική ή αποκτημένη με αναγωγή στη λογοτεχνία— σφαίρα της συγκεκριμένης πολιτικής εμπειρίας. Η Χάννα Άρεντ γνώριζε σύμφωνα με δικές της μαρτυρίες «ένα αρκετά μεγάλο μέρος γερμανικών ποιημάτων απέξω».²⁰ Μία πολύ πρώιμη δημοσίευση της Άρεντ είναι ένα κείμενο για τις *Ελεγείες του Ντουίνο* του Ρίλκε, το οποίο έγραψε το 1930 μαζί με τον τότε άντρα της Günter Stern (Günter Anders).²¹ Στο συνολικό έργο της Άρεντ εμφανίζονται αναφορές σε μυθιστορήματα, διηγήματα, ποιήματα και δράματα, τα οποία παραθέτει λεπτομερώς. Η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* του Ομήρου, το *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο* του Μαρσέλ Προυστ, *Η καρδιά του σκοτούς* του Τζόζεφ Κόνραντ, ο *Μπίλλυ Μπαντ*, *ναύτης* του Χέρμαν Μέλβιλ, διηγήματα του Κάφκα και οι *Αδελφοί Καραμάζοφ* του Ντοστογιέφσκι δεν είναι γι' αυτήν απλώς διαφωτιστικά παραδείγματα για πολιτικές αναλύσεις και θεωρητικούς στοχασμούς, είναι τα ίδια πηγή πολιτικής αντίληψης και επίγνωσης. Χωρίς την ανάγνωση του Φραντς Κάφκα η Άρεντ πιθανώς δεν θα είχε αναγνωρίσει έτσι τον νέο τύπου χαρακτήρα του ολοκληρωτισμού και δεν θα μπορούσε να το περιγράψει με τον τρόπο που μπορούμε σήμερα να διαβάζουμε στο *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* [*Στοιχεία και απαρχές του ολοκληρωτισμού*]. Οι μέχρι τώρα τρόποι ανάγνωσης της πολιτικής θεωρίας της Άρεντ ναι μεν δεν αποσιωπούν εξ ολοκλήρου αυτή την ιδιαιτερότητα της σκέψης της, στην οποία, προσεγγίζοντάς την από τη σκοπιά της ιστορίας των ιδεών, ενυπάρχει μια εντελώς δική της ριζοσπαστικότητα, αλλά δεν τη θέτουν και στο επίκεντρο. Η σχέση με τη λογοτεχνία, η αξίωση να σκεφτόμαστε με γνώμονα την εμπειρία και η κριτική στην πολιτική φιλοσοφία είναι ωστόσο κάθε άλλο παρά δευτερεύοντα θέματα στο έργο της Άρεντ: είναι θεμελιακά για τη στάση σκέψης της.

Στην ενασχόλησή μου με την Άρεντ συσχετίζω ως εκ τούτου τρία θέματα:

Κατ' αρχάς κατανοώ την πολιτική σκέψη της Άρεντ ως *εκμάθηση μιας κριτικής στάσης*. Κριτική εδώ σημαίνει ωστόσο κάτι άλλο απ' ό,τι στην κλασική κριτική της ιδεολογίας, η οποία αναδεικνύει πώς είναι οι σχέσεις πραγματικά, δηλαδή πίσω από το πέπλο της πλάνης. Η κριτική στάση της Άρεντ μάς καλεί αντιθέτως να ανοίξουμε το βλέμμα μας για την πολλαπλότητα στον πολιτικό χώρο, για τις διάφορες οπτικές γωνίες και αντιλήψεις του κόσμου, και επιπλέον να αναγνωρίσουμε την πολιτική αλήθεια ως κάτι πολυμορφικό, πολυπροοπτικό και σύνθετο. Αυτό είναι το θέμα του *πρώτου μέρους* του βιβλίου αυτού.

Επιπλέον η στάση της Άρεντ στηρίζεται λιγότερο στη φιλοσοφική παράδοση της κριτικής σκέψης, και μάλιστα, αναπτύσσει ένα μοντέλο αντίθετο στον Πλάτωνα, τον Ντεκάρτ, τον Χέγκελ και τον Μαρξ με το να αντλεί από μια άλλη πηγή: *από τη λογοτεχνία, από το αφηγείσθαι* [*Erzählen*]. Το *δεύτερο μέρος* αφορά στο να συμπεράνει κανείς τον συστηματικό τόπο και τη σημασία της λογοτεχνίας και του αφηγείσθαι για τη στάση σκέψης της Άρεντ. Με βάση τους σημαντικότερους λογοτεχνικούς συγγραφείς για την Άρεντ και τις αναφορές σε αυτούς στο έργο της Άρεντ γίνεται σαφές γιατί το αφηγείσθαι στην Άρεντ λαμβάνει μια τέτοιου είδους κεντρική αξία για την κατανόηση της πολιτικής.

Στο *τρίτο μέρος* προτείνω, πατώντας στον κεντρικό ρόλο του αφηγείσθαι στο έργο της Άρεντ, έναν νέο τρόπο ανάγνωσης της πολιτικής σκέψης της: η Άρεντ αναπτύσσει στη σκέψη της μια *πολιτική του περιορισμού*. Αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή ως *κριτική στην ύβρη του μοντερνισμού*, στον οποίο μπορούν τα πάντα να θεωρούνται εφικτά. Η σκέψη της παρουσιάζει μια «επανάσταση ενάντια σε καθετί μεγάλο»²², διότι το πολιτικό πράττειν λαμβάνει χώρα διαρκώς σε περιορισμένους χώρους. Η στάση της Άρεντ προς την κριτική στοχεύει στο να αναγνωρίσει αφαιρετικές σχέσεις και βίαιες διαδικασίες, οι οποίες καταστρέφουν τους

συσχετισμούς δράσης. Το αφηγείσθαι για την Άρεντ είναι ένα μέσο να αφομοιώσει εμπειρίες μέσω *αφηγηματικής συγκεκριμενοποίησης* και να αναγνωρίσει τα όρια του εφικτού. Το να σκέφτεται κανείς ποιητικά σημαίνει επομένως κατά την Άρεντ πάντα επίσης: να σκέφτεται περιορισμένα. Η Άρεντ εμφανίζεται έτσι ως πρωτοπόρος διανοούμενη και κριτικός αυτού που εμείς σήμερα συζητούμε υπό το λήμμα ανθρωπόκαινος. Η Άρεντ δε χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο, ωστόσο στην ανάλυση του ρόλου της τεχνολογίας και της σχέσης του ανθρώπου με τη γη και με τη φύση, που άρχισε ήδη τη δεκαετία του 1950, εισάγει επιχειρήματα από τα οποία μπορούμε να εκκινούμε στη σημερινή συζήτηση. Αναπτύσσει μια έντονη κριτική απέναντι στη αποξένωση από τη γη και από τον κόσμο και επικρίνει την πίστη ότι μπορούμε να εξουσιάζουμε στον ίδιο βαθμό τεχνολογικά και πολιτικά τη φύση και τον άνθρωπο. Ενάντια σε αυτό ορίζει μια στάση, η οποία στρέφεται στο συγκεκριμένο, στο τεμαχισμένο, στις αισθήσεις μας και στις εμπειρίες μας, και ταυτόχρονα ισχυρίζεται ότι μόνο σε αυτή τη μικρή κλίμακα βρίσκουμε την ελευθερία προς το πολιτικό πράττειν. Αυτό που μας κάνει ελεύθερους είναι τα πράγματα, για τα οποία μπορούμε να αφηγηθούμε. Η στάση της Άρεντ στρέφεται ενάντια σε καθετί μεγάλο, για να ξανακερδίσει την αξιοπρέπεια και το μεγαλείο του ανθρώπου.

Αυτό το βιβλίο είναι η προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η εναλλακτική που αναπτύσσει η Άρεντ για την πολιτική σκέψη και να την υπερασπισθεί ως ελκυστικό μοντέλο για μια ειδική μορφή της πολιτικής κριτικής.

Η σκέψη της Χάννα Άρεντ είναι ελκυστική –ακριβώς επειδή εμπεριέχει μια μορφή της κριτικής που δεν αποκαλύπτει, που δεν υποψιάζεται τον κόσμο ότι είναι λάθος, αλλά έχει την αξίωση να ανακαλύψει την πραγματικότητα ή τον κόσμο. Η Άρεντ περιγράφει αυτή τη στάση της ανεξάρτητης σκέψης στην «Αφιέρωση στον Karl Jaspers», η οποία προτάσσεται στον τόμο του *Die verborgene Tradition [Η κρυφή παράδοση]*, ως εξής:

«να προσαρμόζομαι στην πραγματικότητα, χωρίς να της χαρίζομαι, όπως παλιότερα χαρίζονταν στον διάβολο, σημαίνει ότι κάτι τέτοιο εξαρτάται μόνο από την αλήθεια και όχι από κοσμοθεωρίες, ότι πρέπει κανείς να ζει και να σκέφτεται σε καιρό ειρήνης και όχι σε ένα ακόμα όμορφα τακτοποιημένο “πλαίσιο” και ότι η αναγκαιότητα σε κάθε μορφή είναι μόνο ένα φάντασμα, που θέλει να μας παρασύρει, να παίξουμε έναν ρόλο αντί να προσπαθούμε κάπως να είμαστε άνθρωποι».²³

Πρόκειται για μια στάση σκέψης, την οποία μπορούμε να οικειοποιηθούμε, εμπνεόμενοι από την Άρεντ. Σκοπός δεν είναι να υιοθετήσουμε μια πολιτική θεωρία, όρους ή μια μέθοδο σκέψης, αλλά να αφήσουμε έναν πολύ μεγαλύτερο χώρο στην περαιτέρω σκέψη με τη Χάννα Άρεντ. Ταυτόχρονα αυτή η προσέγγιση απαιτεί να μην αντιλαμβανόμαστε την πολιτική θεωρία απλώς ως εργασία κατασκευής, αλλά ως έναν συγκεκριμένο τρόπο, να *υπάρχουμε στον κόσμο σκεπτόμενοι*. Ο Ούβε Γιόνζον χαρακτήρισε κάποτε τη στάση της Χάννα Άρεντ ως «στάση της ανεξαρτησίας», «η οποία παρατηρεί αντικειμενικά τον εγωισμό των εχθρικών ομάδων και δεν αφήνεται να την εξαναγκάσει καμία κρίση πέρα από τη δική της».²⁴ Τα τρία μέρη αυτού του βιβλίου παρουσιάζουν τρεις προσπάθειες να περιγραφεί αυτή η στάση της Άρεντ ως ειδικός τρόπος να σκέφτεται κανείς.

-
- 1 Italo Calvino, *Warum Klassiker lesen?*, München 2003, σελ. 9. Ο Καλβίνο εννοεί το διάβασμα κλασικών της λογοτεχνίας. Η περιγραφή του ωστόσο μπορεί υπέροχα να ισχύσει και για το διάβασμα θεωρητικών κλασικών.
 - 2 Στο ίδιο, σελ. 10.
 - 3 Seyla Benhabib, *Hannah Arendt. Die melancholische Denkerin der Moderne*, Frankfurt am Main 2006, σελ. VIII κ.ε. Dana Villa, *Arendt and Heidegger. The Fate of the political*, Princeton 1996, σελ. 70.
 - 4 Calvino, *Warum Klassiker lesen?*, σελ. 12.
 - 5 Hannah Arendt, «Ferngespräch mit Günter Gaus», στο: της ίδιας, *Ich will verstehen. Selbstauskünfte zu Leben und Werk*, München 1996, σελ. 44-70, εδώ σελ. 64.
 - 6 Tony Judt, *Das vergessene 20. Jahrhundert. Die Rückkehr des politischen Intellektuellen*, München 2010, σελ. 75.
 - 7 Στο ίδιο.
 - 8 Michael Walzer, «Mut, Mitleid und ein gutes Auge. Tugenden der Sozialkritik und der Nutzen von Gesellschaftstheorie», στο: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 48/5 (2000), σελ. 709-718.
 - 9 Hannah Arendt, *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, München 2002, σελ. 193.
 - 10 Στο ίδιο.
 - 11 Hannah Arendt, *Denktagebuch*, 1950 έως 1973, München 2002, σελ. 683.
 - 12 Arendt, «Fernsehgespräch», σελ. 47.
 - 13 Σύγκρ. στο ίδιο.
 - 14 Hannah Arendt, *Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlass*, εκδ. Ursula Ludz, München 2003, σελ. 191.
 - 15 Arendt, «Fernsehgespräch», σελ. 47.
 - 16 Hannah Arendt, *Ich will verstehen. Selbstauskünfte zu Leben und Werk*, München 2005, σελ. 81.
 - 17 Arendt, *Denktagebuch*, σελ. 754.
 - 18 Σύγκρ. Isaiah Berlin, *Das krumme Holz der Humanität. Kapitel der Ideengeschichte*, Frankfurt am Main 1995. Στον Καντ αυτό σημαίνει: «από τόσο στραβό ξύλο, από το οποίο έχει φτιαχτεί ο άνθρωπος, δεν μπορεί να γίνει τίποτα εντελώς ίσιο». (Immanuel Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, στο: του ίδιου, *Gesammelte Schriften*, τ. VIII: *Abhandlungen nach 1871*, Berlin, Leipzig 1923, σελ. 23)
 - 19 Arendt, *Was ist Politik?*, σελ. 191.
 - 20 Arendt, «Fernsehgespräch», σελ. 60.
 - 21 Hannah Arendt, Günter Stern, «Rilkes Duineser Elegien», στο: *Neue Schweizer Rundschau* 23/11 (1930), σελ. 855-871.
 - 22 Arendt, *Ich will verstehen*, σελ. 102.
 - 23 Hannah Arendt, *Die verborgene Tradition*, Frankfurt am Main 2000, σελ. 8.
 - 24 Johnson, παρ. από το Thomas Wild, *Nach dem Geschichtsbruch. Deutsche Schriftsteller um Hannah Arendt*, Berlin 2009, σελ.10.